

Рецензії

КЛЮЧІ ДО ТАЄМНИЦІ СВІТУ

Ігор Ісіченко, архиєпископ. Війна барокових метафор. “Камінь” Петра Могили проти “підзорної труби” Касіяна Саковича. – Харків: Акта. – 2017. – 348 с.

“Інколи навіть виникає спокуса вивести імпульси тогочасної дискурсивної діяльності з прагнення створити Велику Метафору, яка б стала ключем до фундаментальної таємниці світу – зв'язку Неба і землі, а отже Творця і творіння”

Архиєпископ Ісіченко

Із нашим сьогоднішнім назву нової книжки доктора філологічних наук, архиєпископа Ігоря Ісіченка пов'язує в багатьох сенсах актуальне слово “війна”. Аналогією? Асоціацією? Історичною ретроспекцією? Так чи так, книги “Perspectiwa” (1642) Касіяна Саковича і “Λίθος” (1644) Євсевія Пиміна, котрим присвячено нове дослідження, були мечами в інтелектуальному двобої посеред численних військових походів, козацько-селянських повстань, битв європейського масштабу, загострення соціальних та національно-релігійних протиріч і мало не в переддень національно-визвольної війни 1648–1654 рр., яка вивела на історичну арену українську козацьку державу.

Комунікація між наратором і реципієнтом, між книжкою та читачем, як то й буває із глибокими багатоплановими текстами, торкається і явлених, і притаєних аспектів порушеної проблеми. Тож мимовільно спливає запитання, а де би опинився автор “Perspectiwy”, звідкіля б додивлявся крізь свою “підзорну трубу” до правдивих і вигаданих негараздів життя церкви й соціуму в тривогах дня нинішнього? Одне безсумнівно: люди з оточення Петра Могили, заховані під псевдонімом Євсевій Пимін, готували б негайну, безкомпромісну та навіть жорстку відповідь у стінах тієї ж таки Києво-Могилянської академії (тепер національного університету), де, до

слова, із 2006 р. успішно працює на кафедрі філології професор Ісіченко.

З огляду на строго науковий стиль викладу, залучення до списку посилань трьохсот шістдесяті п'яти вітчизняних і зарубіжних джерел, докладну аргументацію думок польськими, латинськими, зрідка й грецькими чи англійськими цитатами, дубльованими добрими українськими перекладами¹, “Війна барокових метафор...” написана для менш-більш освіченого читача, найперше – для шанувальника української історії, нашої літературної давнини, багатовекторної християнської культури, і саме ця категорія споживачів інтелектуального чтива матиме від книжки найбільшу втіху й поживу.

Гідна окремого доброго слова незламна логіка й послідовність у komponуванні монографії, вишукані та місткі заголовки розділів, увага до аналізованих стародруків, включно із тлумаченням багатослівних, мало не в орнамент заплетених назв, багатозначних геральдичних віршів-посвят тощо.

Не можемо не відзначити вивіреним баланс наукового і богословського дискурсів, що, поза всім іншим, забезпечує цій праці особливе місце в сучасному літературознавчому просторі з його помітним поживанням інтересу до книжкової давнини, до

¹ Польськомовні цитати переклав Ярослав Поліщук.

культурно-національних джерел, до старої й модернізованої міжконфесійної проблематики.

Тримати такий градус об'єктивного, неупередженого, незаангажованого і водночас небайдужого прискіпливого вдвляння у ворогуючі вже яке століття тексти – справа не з легких. І почата вона не сьогодні, чому присвячено окремий розділ книжки – “Діалог Касіяна Саковича та Євсевія Пиміна в літературознавчій інтерпретації” (с. 13–40).

Гостроязика, часто безцеремонна полеміка Касіяна Саковича і Євсевія Пиміна від 1781 р., від видання книги Ігнатія Стебельського багаторазово потрапляла під увагу літературознавців Польщі, зокрема авторів словників, довідників, енциклопедій. Непримиримим протистоянням “підзорної труби” і “каменя” в другій половині XIX ст. цікавилися дослідники Росії і, звичайно ж, переймалися науковці України: трапляються більші чи менші згадки в працях О. Пипіна, М. Костомарова, С. Голубєва, І. Вагилевича, О. Огоновського, І. Франка, М. Грушевського. Показано тенденційне висвітлення полеміки з позицій радянської науки, а також спроби представників діаспори (Д. Чижевського, А. Жуковського, І. Шевченка та ін.) напрацювати науково вивірені характеристики як для всього полемічного комплексу, так і для авторів трактатів “*Perspectiwa*” і “*Λίθος*”.

Головне ж спостереження таке: в інтерпретаційній ретроспекції, на будь-якому етапі, під будь-яким ідеологічним зрізом, аж до 2000-х років, скрізь означена полеміка розглядалася як виразний, але саме *επιζωδ* у православно-католицькому протистоянні першої половини XVII ст. І лише тепер на сторінках книжки архієпископа Ігоря Ісіченка “Війна барокових метафор. “Камінь” Петра Могили проти “підзорної труби” Касіяна Саковича” подано результати неспішного всебічного предметного розгляду вербальної війни, що велася на рівні барокових метафор, кожна з яких претендує на окрему увагу й тлумачення.

Отож мова про метафору. За Еммануелем Тезауро, італійським письменником і філософом доби бароко, метафора – це оптимальна

форма людського самовираження, Велика Матір будь-якого вишуканого концепту; за визначенням архієпископа Ігоря, метафора придатна до творення нових сенсів, вона виступає важливим елементом барокової риторики.

Результати людського самовираження Касіяна Саковича у книжці “Війна барокових метафор...” окреслено докладно, аргументовано, часом принципово критично, зрідка художньо-образно, а то й співчутливо. Підрозділ “Касіян Сакович: шлях пошуків і розчарувань” у розділі “Наратор” подає найсуттєвіші, навіть якщо це ніби й дрібні, перетрактації в долі непосидючого пошукувача “*perfectioem fidei*” (“досконалої віри”) та ідеальної церковної громади, який спершу був одним із вихованців Замойської академії, потім – монахом і ректором братської школи при Богоявленському монастирі в Києві, далі – слухачем лекцій із голосу домініканських богословів у Краківській академії, урешті – уніатом і настоятелем великого монастиря Воздвиження Чесного Хреста в м. Дубно. До образу перекинчика, пристосованця й кар'єриста опоненти Саковича доточили ще й звинувачення його в особистій аморальності. Розчарований і у візантійському, і в унійному обряді Сакович урешті-решт дістає дозвіл на прилучення до Римо-Католицької Церкви, та ще й у сані священика (с. 48).

На виправдання власних хитань і переходів, а найперше на викриття вад покинутих ним конфесій Сакович написав польською мовою та опублікував трактати “*Kalendarz stary...*” (Вільно, 1640), намагаючись розтлумачити русинам вади старого й користі нового календаря, і “*Sobor kiiowski schizmatycki...*” (Варшава, 1641). Завдяки другій праці, хоча це й парадоксально, зазначає архієпископ Ігор, “збереглися відомості про собор, проведений Петром Могилою у Києві в 1640 р., де розглядалося широке коло літургійних і канонічних проблем” (с. 61–62).

І нарешті трактат Касіяна Саковича “*Επιζωδισμός albo Perspectiwa u objaśnienie błędów, herezyy u zabobonow w grekoruskiej cerkwi...*” (Краків, 1642). Повна назва книги містить понад 90 слів, увагу дослідника вона привернула

не самим масштабом. Їй приділено окремих розділ “Динаміка назви”, де символічний код обох книг розкрито через пильну увагу вжитих у їхньому складі лексем, особливо грецьких, і творення з них метафор і символів, важливих для стилістики ранньомодерної літератури.

Тож розділ стає ключем до логічного входження в дискурс цілої літературно-богословської суперечки. Розвиваючи тенденцію метафоричної мови, скажемо, що не лише “барокові автори трактують власну дискурсивну місію як подолання відстані між об’єктом зображення і читачем” (у Саковича через підзорну трубу), а сучасний дослідник, у нашому випадку архієпископ Ігор, “за допомогою трансляції чужих або невідомих читачеві образів засобами доступних його свідомості мовних знарядь” (с. 82) наближає нас до складних у багатьох вимірах творів доби Бароко й легалізує ці твори в сьогодинському літературному контексті. Проблему читача розглянуто в розділі “Комунікативна перспектива”, і то із двох поглядів. Сакович адресує своє полемічне послання руським співвітчизникам, духовний стан яких оцінює “як блукання в облудній темряві хибних учень” (с. 94), що сталося внаслідок відпадиння Руси від Риму. “Автор трактату “Λίθος”, – зазначає архієпископ Ігор далі, – звертається до того самого кола читачів, що й Сакович. Хіба що головним його адресатом виступає та частина руської релігійної спільноти, котра лишилася поза унією” (с. 106).

“Λίθος albo Kamień” підписано іменем Євсевія Пиміна, якого сам Касіян Сакович ототожнював з особою Петра Могили. Такої ж версії трималися й інші, зокрема архімандрит Дерманського монастиря Іван Дубович, Іоанікій Ґалятовський, так само вважали й деякі пізніші дослідники пам’ятки. Інший підхід декларували як люди з оточення Петра Могили, так і представники західної церкви, наприклад, єзуїт Теофіл Рутка, який твердив, що “близькість Могили до латинського богословствування не дозволяє припустити, нібито він же писав ворожий західній традиції “Λίθος”” (с. 67). Тож в коло анонімних авторів “Λίθος’у” залучали Сильвестра Косова, автора полемічного “Exegetisis’y” (1635), Йосифа Калимона, монаха Києво-Печерської

лаври, учня Києво-Могилянської колегії, о. Йосифа Кононовича-Горбацького, ректора колегії, о. Ігнатія Оксена-Старушича, ігумена Видубецького монастиря, о. Ісаю Трофимовича-Козловського, першого ректора лаврської школи й Києво-Могилянської колегії. З інших гіпотетичних співавторів “Λίθος’у” архієпископ Ігор називає о. Інокентія Ґізеля. “Проте, – додає він, – в кожному разі ядром, душею цього авторського колективу мав бути сам митрополит – людина щирої віри, глибокого інтелекту й широкої ерудиції” (с.72). Петро Могила дав своїй пастві найважливіші книги – “Λειτουργικῶν си ест служебник” (1629 та 1639), “Ευχολογίων (Евхологіон), альбо Молитвослов или Требник” (1646), “Православное исповѣданіе вѣры” (1645). Ці фундаментальні тексти, за визначенням архієпископа Ігора, були “покликані трансформувати самé релігійне мислення українців і церковний побут” (с. 74).

Докладний аналіз вербальної січі займає дві третини дослідження – від с. 101, де починається розділ “Розширення перспективи” з підрозділами “Напучення “греко-руському” читачеві”, “Метафоричні бар’єри перед “темнохвильюю перспективою”” і “Профетичні конотації Каменя”, і до розділу “Висновки” (с. 309–314). Між ними – усе найважливіше для учасників давньої дискусії і все те, що з легкістю обминали як суто церковно-богословську проблематику ті, хто на загал вважав ці книги важливими пам’ятками літератури.

Під заголовком “Реєстри помилок” нове дослідження подає науковий огляд тих елементів християнського обряду, які критикував або викривлено подавав Касіян Сакович і які виправляв або захищав від нападів Євсевія Пимен: *хрещення, миропомазання, сповідь, евхаристія, священство, подружжя, оливопомазання, устав, аж до розгляду вчення про сходження Святого Духа і питання примату римського архієрея у вселенській церкві*. Ідея використати покажчики – “Regestry” – належить Касіяну Саковичу, який у такий спосіб маніфестує академічний характер своєї праці, прагнучи здобути довіру до неї як до об’єктивного дослідження, а не як до публіцистики, та ще й “з відверто полемічними інтенціями”

(с. 114). Насправді ж, вважає архієпископ Ігор, “включення до книги довідкового ескорту є досить ординарним прийомом барокової гри: позірної об’єктивності нарративу через імітування жанротворчих ознак іншого типу письма – в цьому випадку, ознак богословського трактату” (с. 115).

У кожному випадку, подаючи претензії/закиди/звинувачення “Perspectiwy”, потім – відповідні спростування/тлумачення/роз’яснення “Λίθος’у”, автор завершує розгляд важливим підсумковим підрозділом із заголовком “Богословський резонанс”, власне прикладами реагування Руською Церквою на ті чи ті дискутовані в полеміці теми, – усе це сукупно створює своєрідний тривимірний ефект. “Жорсткий захист від закидів “Perspectiwy” в “Λίθος’і” не виключав від врахування цих закидів книжниками з середовища київського митрополита в процесі впорядкування грандіозного за своїм задумом корпусу приватних богослужінь – Требника, справедливо названого “Великим”” (с. 143). Хоча, застерігає архієпископ Ігор, було б перебільшенням уважати Саковича за головного натхненника удосконалення окремих елементів православного обряду.

Справа тут була, зокрема, й у тому, що “Петро Могила сприймав богословську науку в понадконфесійному вимірі й прагнув використати її тяглість, забезпечену університетськими середовищами Заходу, у процесі творення власної київської доктрини <...> Доречно визнати, – пише далі архієпископ Ігор, – що могилянське богослов’я керується засадою не запозичення західного досвіду, а синтетичного сприйняття християнської теологічної традиції як цілоти в динамічній співдії візантійського та римського складників. Це, як бачимо, не суперечить дбайливому плеканню східної ідентичності, але виявляє розуміння богослов’я як понадконфесійної науки, незвідної до маніфестування особистої побожності” (с. 162).

Попри бажання Саковича його “підзорна труба” часто показувала не так картину життя покинутої ним православної спільноти, як етично-моральну дистанцію між ним і його опонентом. Сакович захоплено й

пристрасно переповідає всі приклади, випадки, історії, доходить аж до дрібниць і морального бруду, розводячись про великодні поцілунки жінок зі священником, про колективні оливопомазання задля здобуття священниками зиску, про задовгі богослужбові тексти і т. д. і т. п.

На сторінках “Λίθος’у” Сакович дістає нищівну відповідь – неодноразові нагадування про його власний досвід, про дитинство проведене в родині батька, який був попом у с. Потеличі, де майбутній автор “Perspectiwy” і міг не лише втратити вухо, відгризене свинею, а й побачити використання недоброякісного літургійного вина, як і пізніше дізнатися про випадок вливання до келиха бурякового квасу замість вина, як це нібито було в унійній Дубенській парафії, до котрої належав тоді й Сакович. Усе це: жахливі й смішні історії, анекдотичні випадки, що їх наводить у своїй книзі Сакович, – за логікою переінакшення, пише архієпископ Ігор, “інспірує трансформацію сакрального простору в профанний” (с. 228), витворюючи “карикатурну картину духовно занедбаного церковного життя Руси” (с. 233) – аж до “творення антисвіту, світу вигаданого, суперечного дійсному” (с. 262).

“Якщо для Саковича профанним виступає світ деґрадованих попів із їхніми захланними владиками та народних забобонів, то Євсевій Пимін цілком відчужує опонента із сакрального простору та локалізує його в деформованому профанному світі” (с. 255), у якому Сакович перебуває тому, що його внутрішній світ – порожній, а сам він людина недалека, обмежена. Коли ж до нищівних аргументів і звинувачень Євсевій Пимін долучає епізоди з життя супротивника, архієпископ Ігор коректно зауважує: “Так, не вельми етично й навряд чи справедливо, Євсевій Пимін локалізує бурлескний простір, дотепно створений у “Perspectiwy”, і переносить його в екзистенційну реальність самого Саковича” (с. 258).

Важливим компонентом наукового дослідження архієпископа Ігоря є розроблені ним таблиці за всіма пунктами реєстру помилок, де спершу вміщено конкретну претензію чи звинувачення “Perspectiwy”, а поруч – пояснення чи відповідь “Λίθος’у”.

Словом, дві взаємопов'язані книги "Perspectiwa" і "Λίθος", творені свого часу польською мовою в спільному дискурсивному просторі Речі Посполитої, нарешті дочекалися щасливої нагоди й тепер можуть увійти до літературного та богословського континууму України, розкривши перед читачами все багатство барокових метафор, символів, біблійних і міфопоетичних образів, разом із апеляціями до фольклорно-етнографічного спадку.

Авторові дослідження вдалося показати динамічну полеміку, учасники якої користуються богословськими та церковними поняттями і водночас "тягнуть до перенесення полеміки в художньо-образну площину, що робить полемічний діалог Саковича та Євсевія Пиміна надзвичайно цікавим із суто літературознавчого погляду", і тому в книжці "словесний двобій" "Perspectiwy" і "Λίθος" названо "риторичним змаганням чи "війною метафор"" (с. 310). Важливо й те, що в просторі дослідження метафора (популярний у добу Бароко троп) подана як певна текстотворча модель, котра дає змогу читачам не тільки побачити за бароковими війнами метафор

густе плетиво богословських концепцій, а й упізнати елементи драматичного художнього світобачення, повноцінно властивого вже іншій ранньомодерній літературі.

Книжку "Війна барокових метафор. "Камінь" Петра Могили проти "підзорної труби" Касіяна Саковича" архієпископа Ігоря Ісиченка випустило у світ відоме харківське видавництво "Акта", яке успішно спеціалізується на виданні ніби й не вельми популярної наукової літератури. Тим часом лише за останні роки були опубліковані ґрунтовні дослідження архієпископа Ігоря "Історія Христової Церкви в Україні" (2003 р.), "Загальна церковна історія" (2014), "Монашество давнього Єгипту" (2014), "Духовні виміри барокового тексту. Літературознавчі дослідження" (2016), а також збірник на пошану архієпископа Ігоря Ісиченка з нагоди 60-річчя "Слово. Символ. Ритуал" (2016). Як і попередні книги, "Війна барокових метафор" засвідчила, що видавництво не розгубило та навіть набуло дизайнерської майстерності й естетичного смаку в підготовці видання.

Отримано 25 липня 2017 р.

*Віра Сулима
м. Київ*

